

MOHÁCSI HÁZTARTÁS-REKONSTRUKCIÓ – AZ 1869-ES NÉPSZÁMLÁLÁS FELVÉTELI ÍVEINEK FELDOLGOZÁSA¹

GYIMESI RÉKA²

Összefoglaló

Jelen tanulmány Mohács mezőváros 1869-es népszámlálási felvételi íveinek individuális adatai alapján mutatja be a korabeli háztartások szerkezetét és az együttélési formákat alakító tényezőket. Az elemzés hangsúlyosan a háztartásszerkezet foglalkozási-társadalmi differenciáinak elemzésére vállalkozik. Az együttélési formák szerkezetének rekonstrukciója a Peter Laslett-féle tipológián alapul. A családok dinamikáját a Lutz Berkner-féle szintetikus kohorsz módszert alkalmazva és társadalmi csoportok szerint differenciálva mutatjuk be.

A vizsgált településen és időpontban a nukleáris együttélési formák domináltak. A családciklusok szerinti elemzés ugyanakkor azt mutatja, hogy a foglalkozási szerkezet jelentős hatást gyakorolt az együttélési formák kialakítására, hiszen a társadalmi, gazdasági, kulturális alapegységként funkcionáló háztartások arra törekedtek, hogy működésük minél hatékonyabb legyen, amit a különböző gazdasági ágakban dolgozók eltérő módon értek el. Több generáció együttélése leginkább a földműves családokat jellemezte, hiszen a háztartás munkaszervezete minél nagyobb arányú munkaerőt követelt. Ezt szolgák alkalmazása helyett a családtagok együttélésével, többcsaládos háztartásrendszerek kialakításával biztosították. A földműves csoporttal némiképp szembeállítható az iparosokra és kereskedőkre jellemző kiscsaládos háztartásmodell, ahol a családtagok mellett nagy számban találhatunk a szakmát elsajátító segédeket és tanoncokat, akik a mester háztartásának népét adták, annak munkaerejét növelték.

Tárgyszavak: történeti demográfia, család- és háztartásszerkezet, Mohács, 1869. évi népszámlálás

¹ Köszönettel tartozom Őri Péternek, akinek segítsége, tanácsai és útmutatása nélkül nem jöhetett volna létre ez a kutatás. Ő irányította figyelmemet az itt feldolgozott forrásanyagra, és mindvégig támogatta a kutatómunkát. Köszönöm Pakot Leventének azokat a nélkülözhetetlen és a későbbiekre nézve is nagyon hasznos kritikái észrevételeket, amelyek a tanulmány megírásában segítettek.

² PhD-hallgató, Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, email: gymireka@gmail.com.

Bevezetés

Jelen tanulmány – a történeti demográfia egyik fő forrásaként szolgáló népszámlálási adatokra támaszkodva – egy eddig fel nem dolgozott forrásanyag alapján elkészített mikrodemográfiai vizsgálatot mutat be. Az elemzés demográfiai vonatkozású eredményei mellett az 1869-es népszámlálás mohácsi íveinek segítségével megalkotott részletes történeti pillanatfelvétellel a kor Mohácsáról rendelkezésre álló, kissé hiányos kép teljesebbé tételéhez is hozzájárulhatunk. Az 1869-es népszámlálás gazdagabb tartalmú, mint a 18. századi lélekösszeírások, az adatok felhasználásával foglalkozási, társadalmi differenciák megismerése válik lehetővé. A település vizsgálatával bővíthetjük az eddig elkészített mezővárosi elemzések³ sorát, melyekből viszonylag kevés áll rendelkezésünkre. Egyelőre nincsenek egyértelmű és döntő magyarázataink a mezővárosi népesség együttélési formáinak kialakításáról, így – a rendelkezésre álló források alapján – fontos elemezni a népesség társadalmi-gazdasági és kulturális sokszínűsége és a háztartásszerveződés közötti összefüggéseket.

A vizsgálat központi eleme a fennmaradt népszámlálási felvételi ívekből létrehozott adatbázison alapuló háztartás-rekonstrukció elkészítése, amelynek során az együttélési formákat alakító tényezőket vizsgáljuk, azokat a mozgatórugókat, amelyek a mohácsi háztartások összetételét formálták. Ehhez nyújt segítséget a történeti demográfia módszertana, a külföldi elméletek elemei és a magyar vizsgálatok eszköztára, melyek együttes használatával arra kívánunk választ keresni, hogy a mezővárosi társadalom mely aspektusai gyakorolnak legerőteljesebben hatást a háztartások kialakítására. A mikroszintű elemzések tanulsága szerint rendkívül sok tényező befolyásolja a népesedési viszonyokat és együttélési formákat, melyek mozgatórugóit leginkább lokális szinten lehet felfedezni. Ez a megközelítési mód a legalkalmasabb rá, hogy a különböző tényezők közül kiszűrjünk azokat, amelyek valóban hatással vannak az együttélési stratégiákra. A magyarországi szakirodalomban egyaránt megtalálható a társadalmi-gazdasági helyzet és nyelvi vagy vallási hovatartozás hangsúlyozása, viszont a magyarázatok közvetlen tesztelése gyakran elmarad. Ezért van szükség minél több egyéni szintű adatokat elemző mikrodemográfiai vizsgálatra, melyek sorát jelen tanulmánnyal is bővíteni kívánjuk.

Historiográfiai áttekintés

Egy tanulmány szűk keretei között nem vállalkozhatunk a nemzetközi irodalom átfogó ismertetésére. Most csak a történeti demográfia ama nagy hatású, külföldi szerzők tollából származó elméleteit – és a hozzájuk kapcsolódó dis-

³ Mezővárosi elemzések: Miskolc: Faragó 2000; Kiskunhalas: Melegh 2000, Őri 2005; Keszthely: Benda 2008.

kurzusok eredményeit – mutatjuk be, amelyek szervesen kapcsolódnak témánkhoz. Mindezek előtt azonban célszerű elhelyezni elemzésünket a két nagy, angol, valamint francia gyökerekkel rendelkező, máig erőteljesen meghatározó kutatási irányok mezején.

A francia területről származó Louis Henry és munkatársai nevéhez köthető családrekonstrukciós módszer az anyakönyvek felhasználására épít, és az ezekből nyerhető népmozgalmi adatokra támaszkodva végez demográfiai elemzéseket.⁴

Az általunk elvégezni kívánt család- és háztartás-rekonstrukciós elemzés azonban a cambridge-i kutatócsoport munkájához köthető, amelyben a hangsúly a népmozgalmi adatok helyett a háztartásokon belül megfigyelhető kapcsolatrendszerre helyeződik át. A népszámlálások adatait felhasználva megismerhetjük a családok összetételét, a háztartások és a családok közötti különbségeket, és más források bevonásával választ kereshetünk az együttélési formák kialakításának okaira.

Peter Laslett angliai történész nevéhez köthető az a klasszifikáció, amellyel a szerző és munkatársai a háztartásokat a bennük élő rokonok közötti viszony alapján sorolták hat különböző csoportba (Laslett 1972). Ez a morfológiai elemzés az egy háztartásban együtt élő családmagok számát tekinti alapegységnek. Laslett az iparosodás előtti Anglia társadalmát vizsgálva állapította meg, hogy a nukleáris család mint alapvető együttélési forma már ebben a korszakban is jellemezte a társadalmat, tehát nem igaz a feltevés, miszerint az iparosodás volt az a külső tényező, amely szétszakította a rokoni kötelékeket, ami miatt kisebb egységekbe rendeződve éltek volna az emberek, mint korábban. Laslett következtetéseiben még tovább lépett, nemcsak jelentéktelennek titulálta a törzscsaládok jelenlétét Angliában, hanem egész Nyugat-Európában a nukleáris család egyedülálló voltáról beszélt (Laslett 1970: 76–78).⁵

Mind a klasszifikáció, mind a nukleáris családdal kapcsolatos megállapítások további vizsgálatokat és kritikákat indukáltak. A módszerrel kapcsolatos egyik legjelentősebb problémafelvetés a felhasznált forrásokat és azok értelmezését illeti, mivel a tipológia a népességről pillanatképet nyújtó összeírásokra épített. A Laslett által használt forrásoknak főként az adja a korlátait, hogy a háztartásokat csak egy adott időpillanatban ábrázolja. Mivel a háztartások szerveződésének dinamikája van, a család életét különböző, egymást váltó ciklusokkal lehet leírni, így a Laslett-féle vizsgálat nem megfelelő ahhoz, hogy

⁴ A módszer rendkívül alapos, lényegre törő és kritikai leírását adják azok a hazai kutatók, akik a családrekonstrukciót használják fel elemzéseik során. Pakot kiváló ismertetése a módszerről, az ezt alkalmazó külföldi és magyar kutatókról, valamint a családrekonstrukciót ért kritikákról nemcsak az alapvető tudnivalók remek összefoglalója, de tartalmazza azokat az eredményeket és a kritikákban felmerült problémákat orvosolható megoldási javaslatokat is, amelyeket a demográfia és eszközeinek fejlődése lehetővé tett az utóbbi években (Pakot 2013). A magyarországi kutatásokról bővebben: Benda 2006.

⁵ Magyar interpretációk: Faragó 2001: 21, Husz 2002: 13–14.

megállapítható legyen belőle a nukleáris családok dominanciája, hiszen az összeírások alapján a ciklusnak éppen csak egy adott pillanatbeli állapota látható (Berkner 1972: 405).

A legjelentősebb kritikát megfogalmazó Lutz Berkner egy 18. század végi ausztriai példán keresztül mutatta be, hogy a területen uralkodó együttélési forma, a törzscsalád, az itteni törzsöröklési rendszer⁶ következménye. A törzscsalád-rendszer alapvető sajátossága, hogy ciklusai során különböző háztartás-szerkezeti tulajdonságokkal bír. Amikor az örökös átveszi szüleitől a háztartás vezetését, akik visszavonulnak, kiterjesztett háztartást írhatunk le, mikor a szülők meghalnak és az örökösnek saját gyermekei születnek, a család nukleáris, majd az örökös is visszavonul, mikor a saját gyermeke házasodik meg, így ismét kiterjesztett családossá válhatunk tanúi. Valójában mindezek egy háztartásforma különböző ciklusai, amelyet egy-egy népszámlálás csak egy adott állapotban tud leírni. Így csupán erre a forrástípusra támaszkodva Berkner szerint nem lehet megállapítani bizonyos háztartástípusok dominanciáját (Berkner 1972).

A kritikák szerint tehát a Laslett-féle tipológia, amely a nukleáris családok dominanciáját, a nukleáris család mint uralkodó családforma létét hivatott bizonyítani a 17–18. században, nem alkalmas a háztartások dinamikus elemzésére, hiszen nem áll módjában a család életciklusainak bemutatása, az eltérő időpontokban létező családi életformák érzékeltetése. A módszer hiányosságára, az elmélet kidolgozása során az okozat okot megelőző megszületésére utalhat az is, amit a kelet-európai vizsgálatok hoztak felszínre a klasszifikációval kapcsolatban, miszerint az elmélet képtelen kifejezni a nem rokon elemek – például szolgák, szolgálók, azok családja – jelenlétét, így szorítva ki a családhoz vérségi rokonsággal nem kötődő, de vele egy háztartásban élő személyeket (Pakot 2012: 277, Pozsgai 2001: 266–267).

Fontos hangsúlyozni, hogy a módszert használva visszaadható a háztartások szerkezeti felépítése, de a bennük meglévő alá- és fölérendeltség már kevésbé. Laslett mindig a házaspárt tekintette a háztartás központi elemének, hozzájuk képest határozta meg a többi rokon elem kapcsolatának irányultságát. Például lehet lefelé, felfelé vagy oldalirányban kiterjesztett egy család aszerint, hogy özvegy szülő, unoka vagy testvér él-e a házaspárral. Ez a megközelítés azonban azt feltételezi, hogy a háztartást is a viszonyrendszer központjába helyezett házaspár (férfi tagja) vezeti. Magyarországon azonban a háztartásfői pozíció

⁶ A törzsöröklési rendszer egy gyermeket jelöl ki örökösnek, hiszen a jogi rendelkezések kimondják, hogy a föld oszthatatlan, a szokások viszont az egyenlően osztó örökösödést preferálják. Ennek eredménye, hogy egy gyermek kapja a földet és a házat, a többiek pedig pénzben kapják meg az örökség rájuk eső részét. Az örökös tehát otthon marad a saját családjával és az (általában) visszavonuló szüleivel, míg testvérei vagy elhagyják a háztartást, vagy maradnak hajadonként, illetve nőtlenként a háztartásban (Berkner 1972: 399–400).

átadása igen későn, legtöbbször csak az apa halálával történik meg, ráadásul még ekkor sem biztos, hogy házas, felnőtt fia veszi át a háztartás vezetését, sokszor az özvegy anyja kerül ebbe a szerepbe. Aközött pedig, hogy az özvegy anyja háztartásfőse alatt él egy házaspár, vagy saját maguk irányítják a háztartást, jelentős különbség van.⁷

Tanulmányunkkal nincs szoros összefüggésben, de meg kell említenünk, hogy a történeti demográfiai kutatásokra – ahogy Laslett eddig ismertetett elméletére is – jelentős hatással volt John Hajnal teóriája, amely megkérdőjelezte a családról és háztartásról való gondolkodás addigi evolucionista modelljét, miszerint a háztartások szerkezete a múltban bonyolult volt, és a történeti fejlődés folyamán váltak egyre egyszerűbbé különböző hatások – mint például az iparosodás – következtében.⁸

A magyar kutatásokat illetően a történeti demográfia hazai diskurzusban való megjelenésétől egészen napjainkig Faragó Tamás nyújt historiográfiai áttekintést, aki az adott időszakokban alkotó szerzőkön túl az aktuális irányzatokat, áramlatokat is bemutatja a diszciplínán belül.⁹ A magyar eredmények ismeretésekor arra vonatkozóan is kitekintést ad, hogy mennyire tartottak lépést a nemzetközi eredményekkel, irányokkal.

Röviden érdemes kitérnünk néhány olyan monográfiára és tanulmányra – rámutatva egyben a magyar történeti demográfiai munkák eredményeire is –, amelyek segítségül, támpontul szolgáltak kutatásunk struktúrájához, fogalomhasználatához, elemzéseimhez. Benda Gyula Keszthely történetének bő száz évét alapul véve végzett rendkívül alapos, több típusú forrást elismerésre méltóan nagy mennyiségben felhasználó monografikus kutatást, amelynek során különösen nagy gondot fordított a demográfiai elemzésekre (Benda 2008). Husz Ildikó többek között anyakönyvek és lélekösszeírások segítségével vizsgálta Zsámbék családszerkezetét és ennek változását a 19. században. A szerző a gazdasági, demográfiai és etnikai viszonyok vizsgálata során külön figyelmet

⁷ Magyarországon egyedül a német nemzetiségűekre jellemző a „visszavonulás” szokása, vagyis hogy a háztartásfők még életükben átadják a háztartás vezetését örökösüknek. Más népcsoportnál ennek nem találhatóak meg a nyomai (Faragó 2011: 82–83). Ez a jelenség a kutatások szerint a németek által feltételezhetően magukkal hozott szokásokon kívül az örökösödési rendszerrel is összefügg, amely a németeknél a törzsöröklés, míg más nemzetiségek esetében az osztó örökösödés volt. Ennek következményeiről és különböző hatásairól ad átfogó képet Husz Ildikó zsámbéki kutatása (Husz 2002).

⁸ A Hajnal-modell a mai napig jelen van a család- és háztartáskutatásban. Alapgondolata szerint Európát egy Szentpétervárt Trieszttel összekötő vonal választja ketté egy keleti és egy nyugati részre, amelyeket egymástól alapvetően eltérő, sokszor egymással ellentétes tulajdonságok jellemeznek a házassági szokásokat illetően (Hajnal 1965). Az elmélet kiterjesztése a háztartásszerkezetre vonatkozóan: Hajnal 1982.

⁹ A teljes áttekintést két tanulmány adja, magyarul ennek első, 1945-ig tartó része jelent csak meg nyomtatásban: Faragó 2008. A teljes időszakot összefoglaló áttekintés elérhető angol nyelven: Faragó 2012.

fordított az örökösödési szokások, a településszerkezet és a migráció hatásaira, megállapítva, hogy a vizsgált tényezők – a státusreprodukció megvalósulásán vagy meg nem valósulásán keresztül – közvetve hatottak a háztartások, családok szerkezetére is (Husz 2002). Faragó Tamás legfontosabb műve – több történeti demográfiai tanulmánya: a történeti demográfia historiográfiája, az Andorka Rudolffal közös elemzése, a házasodási és háztartás-kialakítási szokásokat érintő munkái mellett – a történeti demográfia fogalmát, módszereit, terminusait és a magyar népesség, valamint a Kárpát-medence demográfiai folyamataira vonatkozó adatokat és folyamatokat bemutató kézikönyve (Faragó 1997, 2005, 2011). Őri Péter Pest-Pilis-Solt-Kiskun megyére fókuszáló történeti demográfiai elemzése a módszertani kérdéseket, a megfelelő szempontrendszer kialakítását és a szükséges számítások alkalmazását illetően nyújtottak nagy segítséget (Őri 2007). Egy másik tanulmányában a magyar források bekapcsolását mutatja be a külföldi adatbázis-építés folyamatába, mindennek előnyeiről és hasznosíthatóságáról is szót ejt, részletezi, hogyan segítheti mindez az elsődleges forrásokra építő elemző munkák megszületését (Őri 2012). Pakot Levente kutatásai a székelyföldi települések család- és háztartásrendszerének vizsgálatára irányulnak, melyek során részletes demográfiai számításokkal, modellek alkalmazásával írja le a családciklusok váltakozását. Tanulmányában bemutatja a parasztcsaládoknál jellemző motivációkat, amelyek befolyásolják a háztartásstruktúrák kialakítását (Pakot 2012). Pozsgai Péter Torna megye család- és háztartásszerkezetének elemzése során a dinamikus vizsgálati módszerek fontosságát emeli ki. A családi fejlődési ciklust vizsgálva megállapítja, hogy a paraszti háztartásoknál két főbb szakasz különíthető el, a bővülés és a szétválás időszaka, melyek váltakozására a mezőgazdasággal foglalkozó családok speciális munkaerőigénye miatt van szükség (Pozsgai 2001).

Az elemzés módszertana

Ahogy Őri írja, a népszámlálás anyaga „önmagában is átfogó és adatgazdag keresztmetszeti képet adhat egy adott társadalom viszonyairól”.¹⁰ Ráadásul ezeket a fennmaradt forrásokat mindeddig nemigen használták fel különböző történeti demográfiai vagy társadalom-, illetve családtörténeti kutatásokra, melyekre pedig jó lehetőséget biztosítanak (Őri 2012: 293, 296).

¹⁰ A kutatás alapjául szolgáló népszámlálási felvételi ívek fennmaradása önmagában is szerencsés, hiszen 1869 után a népszámlálásokat követően már nem a megyék és városok végezték az anyagok feldolgozását, a feladat a Statisztikai Hivatalhoz került, így a következő népszámlálások anyagainak eredeti ívei nem maradtak fenn, a feldolgozás után megsemmisítették őket. Annak ellenére, hogy az 1869-es adatokat még a városok és megyék összesítették, a legtöbb településen ezek a számlálólapok sem maradtak fenn (Andorka 2001: 257, Őri 2012: 299).

Ha a nemeket, nemzedékeket nem makrotársadalmi összefüggésben vizsgáljuk, kétségtelenül a család¹¹ az az egység, amelynek keretein belül értelmezni lehet őket (Gyáni – Kövér 2006: 39).¹² Rendkívül sokrétű szerepegyüttesekről van szó, vagyis a múltbeli család- és háztartásszerkezet vizsgálata során a történeti demográfia egy a maitól alapjaiban eltérő jelenség megértésére és összetettebb szerkezetek elemzésére tesz kísérletet, egy olyan korszakban, amelyre szegényesebb forrásadottságok jellemzők (Faragó 2001: 21).

A kutatás alapjául szolgáló adatbázis a Mohács mezőváros 1869-es népszámlálási felvételi ívei alapján készült el (BML V. 42. d). Az íveken feltüntették az adott házban, háztartásban élők nevét, nemét, születési évét és helyét, családi és műveltségi állapotát, vallását, foglalkozását és foglalkozási viszonyát, honosságát és az adott személy jelen- vagy távollétére vonatkozó információkat. Emellett a lakóház helyiségeinek számát, a melléképületek funkcióját és a háziállatokat is összeírták, melyek a lakók adataival együtt rögzítve lettek az adatbázisban. Ennek elkészítése alapvető fontosságú volt, a munka egy már korábban létező rendszer technikai szempontjai szerint zajlott.

A Max Planck Intézet rostocki Történeti Demográfiai Laboratóriuma koordinálta azt a Mosaic-projekt¹³ nevet viselő nemzetközi kezdeményezést, amely

¹¹ A tanulmányban nincs mód ismertetnünk azt a fogalomtörténeti problémakört, amely a történeti demográfián belül a család és háztartás definícióját érinti. A kérdéskört árnyalja, hogy ezeket a fogalmakat saját definíciójuk szerint más tudományterületek is (történelem, néprajz, szociológia) használják. A család és háztartás kérdéskörében előforduló különböző meghatározásokról és fogalmi kérdésekről lásd: Faragó 2011: 80–81. A tanulmányban a család mint házassági és vérségi kapcsolattal egymáshoz kötődő személyek, a háztartás pedig mint együtt élő személyek csoportja jelenik meg.

¹² Kiemelten fontos a társadalom alapegységének, a családnak vizsgálata, amely a háztartások magját alkotja, és elsődleges színtere a társadalmi reprodukció folyamatának, a társadalmat alkotó kisebb egységek fennmaradásának és megújulásának (Pozsgai 2001: 265). Az iparosodás előtt a család nemcsak demográfiai, hanem a mainál jóval jelentősebb gazdasági, társadalmi és kulturális funkciókat látott el. A családi gazdaságok esetében a termelés, a fogyasztás és az adózás egységeként tűnik fel, vagyis a család és a háztartás jelentette a társadalmi szerveződés és a vagyon felhalmozódásának és továbbadásának alapját (Benda 2008: 169, Faragó 2001: 20, Pakot 2012: 238).

¹³ A Mosaic-projekt célja az volt, hogy az Európa-szerte fennmaradt népszámlálási felvételi ívek segítségével különböző aspektusokból – népesedési, gazdasági és kulturális megközelítésekkel – rekonstruálhatóvá váljon a történeti népesség. Ennek első lépése egy mindenki számára elérhető adatbázis elkészítése, amely széles körű és részletes információkat tartalmazó forrássá válhat a történészek, demográfusok, közgazdászok és más tudományágak kutatói számára. Legnagyobb előnye az adatok térbeli és időbeli keletkezésétől független összehasonlíthatósága, amelyet a közös adatbeviteli szempontok és az ezt követő adatharmonizáció tesz lehetővé (<http://censusmosaic.org/>. Letöltve: 2015. 01. 12.). A projekt magyarországi megvalósulását a Központi Statisztikai Hivatal Népeségstudományi Kutatóintézetének (KSH NKI) munkatársai koordinálták, a munka folyamatába az eredményeibe Őri Péter tanulmánya nyújt betekintést. Őri leírja, hogy az adatbázis létrehozásának gondolata a kelet-közép-európai család- és háztartáskutatás iránti igényben

a fennmaradt európai népszámlálási adatok összegyűjtését és közös adatbázisban való elrendezését célozta meg. A legfontosabb alapelv az összehasonlíthatóságra való törekvés volt, vagyis olyan kategóriák használata, amelyek lehetővé tették, hogy a különböző területekről és időpontokból származó, különböző nyelvű források végül egy közös adatbázisba kerülhessenek be. Ezt a legkönnyebben úgy lehetett elérni, hogy a lehető legtöbb adatot szám jelölte, azaz az adatokat kódoltan rögzítették, így egy közös kódrendszer használatával ki lehetett küszöbölni a nyelvi akadályokat, és az adatokkal való munka is könnyebbé vált.

Az elemzés alapjául szolgáló adatbázis 405 ház 663 háztartásában élő 3055 főt foglalja magában, ez az egész város házainak 20,4%-át, a háztartásainak 24,6%-át, lakosainak 25,0%-át jelenti. Az egy házra jutó háztartások száma, vagyis a laksűrűség megmutatja, hogy a vizsgálat alá vont terület a városi átlaghoz képest sűrűbben lakott: a mohácsi összlakosságot alapul véve ez az arány 1,35, az adatbázis alapján 1,64. Az adatbázisba foglalt népesség és a teljes mohácsi lakosság adatait és egymáshoz viszonyított arányát az 1. táblázat foglalja össze.

A háztartásokat vizsgálva több mutatóval lehet dolgozni, amelyek különböző aspektusokból jellemzik a háztartások szerkezetét, összetettségét, az „egy kenyéren élők” által kialakított együttélési formákat. Mohácson az 1869-es népszámlálás adatai szerint a háztartások átlagos nagysága 4,5–4,6 fő volt.¹⁴ A háztartások átlagos nagyságánál azonban többet árul el a házas férfiak háztartásonkénti száma, ez ugyanis a háztartások összetettségére utal.¹⁵ Mohácson ennek az arányszámnak a teljes lakosságra vonatkoztatott értéke 1,03, míg az általunk vizsgált kontingensben 0,95.¹⁶ Vagyis annak ellenére, hogy az adatbázis által lefedett terület az átlagnál sűrűbben lakott, a házas férfiak háztartásonkénti aránya azt mutatja, hogy az itt lakók az átlaghoz képest kevésbé összetett háztartásokban éltek.

---

gyökerezik, létrejöttével pedig lehetővé válik, hogy összehasonlító demográfiai és társadalomtörténeti kutatások valósulhassanak meg (Őri 2012).

¹⁴ A háztartások átlagos nagysága Pest megyében (1869): 4,646 fő (Őri 2007: 75), Hargita megyében (két egyházközség adatai alapján, 1868): 5,4 fő (Pakot 2012: 272).

¹⁵ A házas férfiak háztartásonkénti számának 1787-es országos átlagát Thirring Gusztáv számította ki az akkori népszámlálás adataiból, mely érték ekkor 1,12 fő/háztartás volt. Baranyában ez a mutató átlag feletti értékekkel volt jellemezhető (1,12–1,39 közötti tartományba esett) (Farágó 2001: 37, 58).

¹⁶ Pest megyében (1869-re nincs adat) 1785-ben 1,044, 1890-ben 0,925 (Őri 2007: 75).

1. A teljes mohácsi lakosság és az adatbázis jellemzői, 1869
Characteristics of the whole population of Mohács and the database, 1869

	<i>A teljes mohácsi lakosság adatai</i>	<i>Az adatbázisban szereplő személyek adatai</i>	<i>Az adatbázisban foglalt adatok teljes lakossághoz viszonyított aránya (%)</i>
Házak száma	1 990	405	20,4
Háztartások száma	2 695	663	24,6
Népességszám	12 200	3 055	25,0
Átlagos háztartásnagyság	4,51	4,61	
Egy háztartásra jutó házas férfiak száma	1,03	0,95	
Egy házra jutó háztartások száma	1,35	1,64	

Forrás: BML V. 42. d.

A nemek és korcsoportok szerinti összehasonlítás (2. táblázat) megmutatja, hogy az adatbázis adatai alapján rekonstruált népességben a nőkhöz képest kissé felülreprezentáltak a férfiak, ha arányukat a teljes lakosságbeli megoszlásukhoz viszonyítjuk. A korcsoportok szerinti összehasonlításban a fiatalok minimális túlsúlya figyelhető meg az elemzett mintában. A legjelentősebb eltérést az idősebb korcsoport alulreprezentáltságában fedezhetjük fel. Összességében azonban megállapíthatjuk, hogy az elkészített adatbázist a fenti jellemzők alapján a teljes mohácsi lakosság vonatkozásában reprezentatívnak tekinthetjük.

2. A teljes mohácsi lakosság és az elemzett individuális minta nemek és kor szerinti megoszlása
Distribution of the population of Mohács and the analysed individual sample by sex and age

	<i>Mohács</i>		<i>Elemzett individuális minta</i>	
	<i>N</i>	<i>%</i>	<i>N</i>	<i>%</i>
	<i>Nem</i>			
Férfi	6 011	49,3	1 575	51,5
Nő	61 89	50,7	1 480	48,5
	<i>Életkor</i>			
15 éven aluli	4 029	33,0	1 034	33,9
15–49	6 371	52,2	1 612	52,8
50+	1 800	14,8	409	13,4
Összesen	12 200	100,0	3 055	100,0

Forrás: BML V. 42. d.

A mohácsi individuális adatok elemzése során kísérletet teszünk rá, hogy felszínre hozzuk a háztartások kialakításának motivációit, melyhez a társadalmi-foglalkozási helyzet szerinti differenciálás szolgál eszközüül. Ehhez első lépésként az együttélési formák szerkezetének meghatározására van szükség. A szerkezet meghatározását a Laslett-féle tipológia segítségével tesszük meg – szem előtt tartva a módszer már részletezett korlátait –, majd ezt követően az elméletet ért kritikák észrevételeit felhasználva, más megközelítéseket alkalmazva kísérreljük meg a családok dinamikáját felfedni. Ezt a Berkner által felvázolt módszerrel, a háztartásfő életkora alapján vizsgált együttélési formák rendszerének ismertetésével hajtjuk végre. A tágabb értelmezés kereteit megteremtve nemcsak a közvetlen családtagok különböző ismérveit vetjük össze, hanem a családhoz rokoni szállal nem fűződő, de a háztartás szerves részét képező egyének szerepének vizsgálatára is sor kerül. Végül sorra vesszük, hogy az egyén életében bekövetkező változások, a megszokott életformától eltérő, bizonyos szempontból marginálisnak tekinthető élethelyzetek mennyire befolyásolják az egyén családban, háztartásban betöltött szerepét, valamint – az individuális motivációkon, döntéseken keresztül – a település különböző együttélési mintáit. Annak érdekében, hogy az eredményeket a saját kontextusban értelmezhesük, szükség van a korabeli település, a demográfiai értelemben vett környezet ismeretére.

A vizsgált terület: Mohács mezőváros

Mohács kiválasztása több szempontból is kedvezőnek bizonyult a történeti demográfiai vizsgálatra. A város mind etnikai, mind vallási összetételét tekintve sokszínű képet nyújt, foglalkozás szerinti megoszlása változatos, nem központi, de nem is teljesen perifériához tartozó helység, s egy ilyen jellegű elemzéshez megfelelő méretűnek mutatkozik.

A település nemzetiségi, ezáltal vallási sokszínűsége már a török kor óta megfigyelhető betelepítések és betelepülések által előre feltételezhető volt, hiszen olyan területen feküdt, amely ideális célpontként szolgált az országba érkezők számára. Mohács alapvetően mezőváros jellegű település, a széles, határ menti területeknek köszönhetően mind a földművelésre, mind az állattartásra alkalmasnak bizonyult.¹⁷ A különböző iparosok, a korsósok, tímárok,

¹⁷ Mohács természetföldrajzi adottságaiból fakadóan alkalmas volt rá, hogy lakosai földműveléssel és állattenyésztéssel foglalkozzanak, hiszen nem bővelkedett ásványkincsekben, rendelkezett viszont széles határ menti földterületekkel, szántókkal és legelőkkel és a század második felére az ármentesített szigeti részen is megkezdődhetett a gazdálkodás (Kuti 1988: 2, Nagy 1993: 142). A szigeti gazdálkodás elindította a terület benépesedését: 1869-ben még csak 40 állandó lakos élt itt, 1890-re már 700 főt írt össze a népszámlálás, a

kovácsok céhes keretek között állították elő termékeiket, de még a halászok is céhbe álltak össze érdekeik védelmében.¹⁸ A kedvező földrajzi fekvés determinálta a város bekapcsolódását a kereskedelembe, amely egyszerre adott munkalehetőségeket a szegényebb rétegeknek¹⁹ és nyújtott felemelkedési lehetőséget a kereskedőknek, akik a korszakban a város leggazdagabb embereivé váltak. A vizsgált időszakban lezajló gazdasági és társadalmi fejlődésnek köszönhetően Mohács jelentős szerephez jutott a térségben.

A város 1869-es korösszetételét az alábbi korfa ábrázolja (*I. ábra*), amely a nemek szerinti megoszlás, a nemzedékek szerinti tagolódás legjobb szemléltetési módja.

Eszerint a mohácsi társadalom alapvetően fiatal volt: az összeírt népesség átlagos életkora 28 év. Az első, legszélesebb sáv után következő hirtelen bemélyedés azt jelzi, hogy a korszakban még mindig jelentősnek számított a csecsemő- és gyermekhalandóság. Az idősek aránya nem túl magas, csupán néhány ember élte meg a 80 év feletti életkort. A 20–24 éves korú férfiaknál egy nagyobb bemetszés található: a nagyobb haladóságot ebben az időszakban a szabadságharc mellett jobban indokolhatja az 1846-os éhínség és az 1848-as kolekrajárvány (Gyáni – Kövér 2006: 39). Az adott korosztályú férfiak és nők közti különbség azonban nagyobbak mutatkozik, mint hogy a nemek között ilyen mértékben nem válogató demográfiai katasztrófák szolgáljanak egyetlen magyarázatként. Kiugróan magas a húszas éveik elején járó nők száma, ami a tipikus kisvárosi jelenségeként leírható cselédnek állás szokását valószínűsíti. A másik oldalon viszont a fiatal férfiak tartós vagy ideiglenes elvándorlása, katonai szolgálatba állása tételezhető fel. A nemek szerinti megoszlás kiegyensúlyozottnak mondható, az ezer nőre jutó férfiak száma 983.

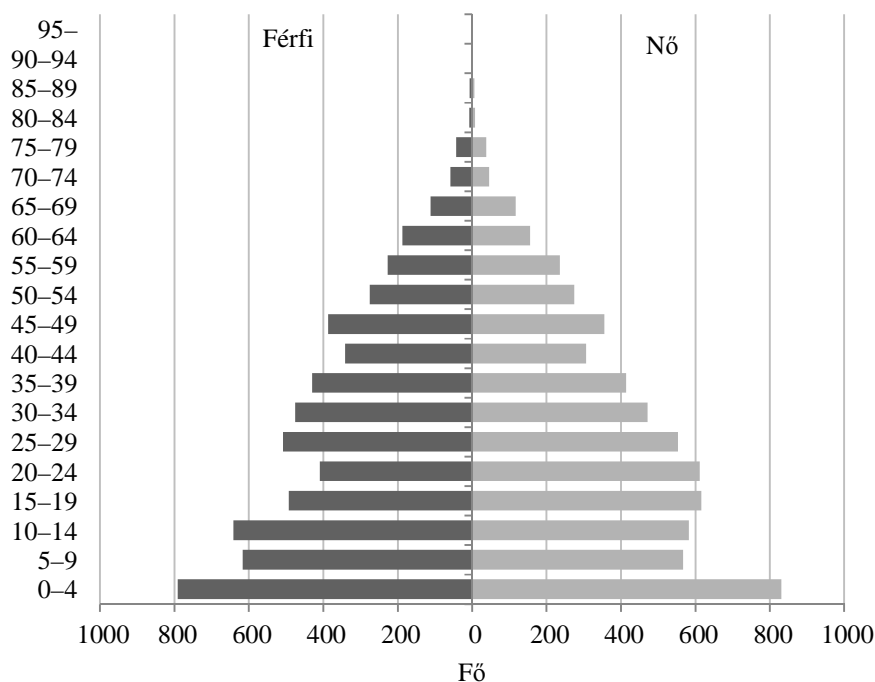
---

századfordulóra pedig már 1686 főt vettek számba, mely az akkori lakosság 10%-át jelentette (Nagy 1993: 147–148).

¹⁸ Az ipar a korszakban jelentős fejlődésen ment keresztül, Mohács e tekintetben felzárkózott Pécs mögé, ám az iparszerkezet összességében – ez országos szinten is megállapítható – a korszakban elmaradottnak mondható, még mindig a céhes keretek jellemezték a szektort. Ezt mutatja az is, hogy a kézműipar és a földműves családok által a mezőgazdasági munkák nélküli téli időszakban üzött háziipar a század elején még nem vált el egymástól. A szakmák gyakran nemzetiségekhez kötődtek, korszokként általában a délszlávok dolgoztak, a magyar és német etnikumhoz köthető a szabómesterség, a fazekasok között nagy számban találhatók svábok, míg a szücsök főként magyarok és délszlávok voltak (Kardhordó 1976: 140–141).

¹⁹ A város jelentős hányadának adott kenyeret a „kereskedelmi háttér munkába” való bekapcsolódás, a hajókon és szekereken történő szállításban való közreműködés, a só és szén fuvarozása, a szigetre való átkelés, a dunai hajózás, a legszegényebb rétegeknek a hajóvontatás (a gőzhajók ekkor még kisebbségben voltak) és a kikötői rakodás (Kardhordó 1976: 136, Nagy 1993: 142).

Korcsoport

Forrás: BML IV. 262. b. 1869-es népszámlálás, járási összesítők.

I. Mohács korfája 1869-ben
Population pyramid of Mohács, 1869

A műveltségi állapotot illetően²⁰ Mohácson a hat évnél idősebb lakosság tekintetében a következő arányok mutatkoznak: a lakosok 54%-a tudott legalább olvasni, 46% volt az analfabéták aránya. A mohácsi szám tehát kicsivel meghaladta az országos átlagot, de ennél sokkal beszédesebb az adatok nemek szerinti bontásban megfigyelhető különbsége. A férfiak közel 54%-a tud írni és olvasni, a nőknél ugyanez az arány 33,5%. Ha mindehhez hozzáadjuk a csak olvasni tudók számát, akkor a férfiaknál az érték meghaladja a 60%-ot, a hat éven felüli nőknél viszont az olvasni tudók aránya még így sem éri el az 50%-ot. A nők analfabetizmusa tehát magasabb arányú volt, mint a férfiaké, és relatív arányu-

²⁰ Országos viszonylatban Katus a következőt írja: 1869-ben Magyarországon, a 6 éven felüli lakosság 49%-a tudott olvasni, összességében azonban az ország különböző területeit, megyéit jelentős különbségek jellemezték, az értékek szóródása igen nagy volt (Katus 2009: 227).

kat tekintve magasabb a nők között azok csoportja, akik az írni-olvasni tudás helyett csak olvasni tanultak meg.

A népszámlálási felvételi íveken a lakosság foglalkozásán túl a foglalkozási viszonyra is rákérdeztek. A népszámlálás adatait járási összesítőkben is közölték, melyek alapján kirajzolódik, hogy a városban igen csekély az értelmiségi réteg, közel hasonló arányú, mint a foglalkozás nélküli felnőtteké. A kereskedelmi és banki szektorban kisebb mértékben képviselteti magát a lakosság, az ipari ágazat viszont hangsúlyosabban jelenik meg a foglalkozásszerkezetben, de a két legnépesebb csoportot a föld- és erdőműveléssel foglalkozók, valamint a személyi szolgálatot teljesítők adták. Utóbbiak között biztosan szerepeltek a mezőgazdasági munkák során éves szolgálatot teljesítők vagy itt napszámosként dolgozók, a cselédek, szolgák, inasok, és minden bizonnyal itt kapott helyet a szakirodalomból megismert azon réteg, amelynek megélhetését az általunk „kereskedelmi háttérmunkának” definiált tevékenység adta, mint a hajórakodás, hajóvontatás, a szállításban való közreműködés (Népszámlálás 1870: 254).

A mezőgazdaságból élők létszáma azonban magasabbra tehető annál a számnál, amelyet az aggregált adatokból leolvashatunk, a népszámlálás során ugyanis a földművelésből élők egy része a személyi szolgálatot teljesítők kategóriájába került. Ennél még jelentősebb torzításhoz vezetett, hogy a különböző hivatású keresők feleségei, gyermekei is ebbe a csoportba kerültek, ahelyett, hogy mint eltartottak a háztartásfő foglalkozása szerinti besorolást kaptak volna.²¹ Mindez arra hívja fel a figyelmet, a foglalkozás szerinti megoszlás adatait kritikával kell kezelnünk, különösen azt illetően, hogy a földművelésből élőknek nagyobb a foglalkozás szerinti megoszlásban való aránya, mint amennyi a járási összesítőkben leolvasható. Országos szinten ez közel 10%-os eltérést jelentett: az összeírás szerint 68,4%, valójában azonban 75–78% volt a földművelésből élők aránya 1869-ben Magyarországon (Népszámlálás 1870: 254, Thirring 1983: 19–20).

A fenti torzítást az adatbázisban szereplő adatok alapján kíséreltük meg kiküszöbölni, és a családtagokat a háztartásfő foglalkozása szerint soroltuk be a különböző kategóriákba (3. táblázat).

Figyelembe véve az összesített adatok forráskritikai problémáit, sem érdemes, sem lehetséges nem lett volna az összesítők szerinti kategóriákat létrehozni, hiszen az adatok korabeli feldolgozása során problematikus volt a különböző foglalkozások, státusok besorolása (Népszámlálás 1870, Thirring 1983). Az

²¹ Ezen a problémán enyhít valamennyit, hogy a 14 éven aluli gyermekeket a foglalkozás nélküli kategóriába nyertek besorolást.

összevetés helyett a korrigált adatok, arányok ismertetése a célunk, melyeket a későbbiekben a háztartások elemzése során fogunk felhasználni.²²

*3. Foglalkozás szerinti megoszlás az individuális adatokat
tartalmazó adatbázis alapján, Mohács, 1869
Distribution of the individual sample by occupation, Mohács, 1869*

	<i>N</i>	%
Értelmiségi	141	4,6
Önálló földműves	653	21,4
Önálló iparos, kereskedő	1394	45,6
Iparossegéd, tanonc	243	8,0
Munkás, napszámos	369	12,1
Cseléd, szolgáló, szolgáló	179	5,9
Saját jövedelem (javadalom, „készből él” stb.)	35	1,2
Jövedelem nélküli (agg, stb.)	24	0,8
Besorolhatatlan	17	0,6
Összesen	3055	100,0

A háztartásrekonstrukció

A háztartás- és családszerkezet vizsgálatát a Laslett-féle háztartástipológia segítségével megrajzolható kép elemzésével kezdjük. Ezt a rendszert a korábban már részletezett okokból csak bizonyos fenntartásokkal lehet alkalmazni, ám – korlátai figyelembevételével – alkalmas rá, hogy a háztartások szerkezeti összetételét megjelenítse. A tipológia használatával ábrázolhatóvá válik az adott populációban előforduló különböző bonyolultságú együttélési formák gyakorisága.²³ A háztartások kategóriák szerinti osztályzásának eredményét a 4. táblázat tartalmazza.

Az adatok a következőket mutatják: elenyésző a nem család háztartásként együtt élők aránya; a felvételi ívek tanúsága szerint ezek főként állandó vagy átmeneti szállások lehetnek egy foglalkozáshoz tartozók számára. Közel azonos arányokat képviselnek az egyedül élők, a kiterjesztett családok, valamint a többcsaládok háztartások. Fontos megjegyezni, hogy az egyedül élők valójában

²² Azt azonban már előljáróban megállapíthatjuk, hogy a népszámlálási ívek által lefedett terület a város egy központi, jelentős hányadban iparosok és kereskedők által lakott területe volt, ahogy azt egy 1865-ös kataszteri térkép (BML XV. 3. c. 443.) is bizonyítja.

²³ Az egy háztartásban élők viszonyainak rekonstruálását megnehezíti, hogy bár sok adatot felvettek az együtt élő csoport tagjairól, a háztartásfőhöz való viszony jelölése esetleges volt. Így voltak olyan egy családdal élő rokon és nem rokon személyek, akikről nem lehet pontosan tudni, hogy milyen szál fűzte őket a házban lakó többi emberhez.

egy esetben sem voltak teljesen egyedül, mindegyikük külön háztartást képezett, de egy házban éltek más családdal, családokkal.

4. *A háztartások besorolása a lasletti típusok szerint, Mohács, 1869*
Classification of the households by Laslett's categories, Mohács, 1869

<i>Típus</i>	<i>N</i>	<i>%</i>
1. Egyedül él	51	7,7
a) özvegy	31	
b) nőtlen, hajadon, ismeretlen	20	
2. Nem család háztartás	17	2,6
a) együtt élő testvérek	3	
b) egyéb együtt élő rokon	3	
c) együtt élő nem rokon	11	
3. Nukleáris családos háztartás	473	71,3
a) házaspár gyermek nélkül	96	
b) házaspár gyermekkel	337	
c) özvegy férfi gyermekkel	7	
d) özvegy nő gyermekkel	33	
4. Kiterjesztett családos háztartás	61	9,2
a) felmenő rokonnal	30	
b) lemenő rokonnal	3	
c) oldalági rokonnal	21	
d) az a–c kombinációi	7	
5. Többcsaládos háztartás	58	8,8
a) családos felmenő rokon(ok)	7	
b) családos lemenő rokon(ok)	31	
c) családos oldalági rokon(ok)	2	
d) házas testvérek (<i>frérechés</i>)	0	
e) egyéb többcsaládos háztartások	18	
6. Besorolhatatlan	3	0,5
Összesen	663	100,0

A táblázatból leolvasható a nukleáris családok jelentős túlsúlya is, ám ez nem jelenti egyértelműen azt, hogy Mohácsra elsősorban ez az együttélési forma a jellemző. A Laslett-féle tipológia alapján nem kívánunk hosszú távú következtetéseket levonni. Az egy-egy összeírás által, különböző háztartásszerkezeti jellemzőkkel lefestett kép még nem jelenti azt, hogy egy településnek valóban változnának a jellemzői, mindössze családjai, háztartásai vannak más-más ciklusban. „Könnyen lehet tehát, hogy az adott közösségben a háztartások töb-

bsége ugyanolyan szerkezetváltozásokon (fejlődési ciklusokon) megy keresztül, mindössze a folyamat üteme háztartásonként eltérő” (Faragó 1997: 221).²⁴

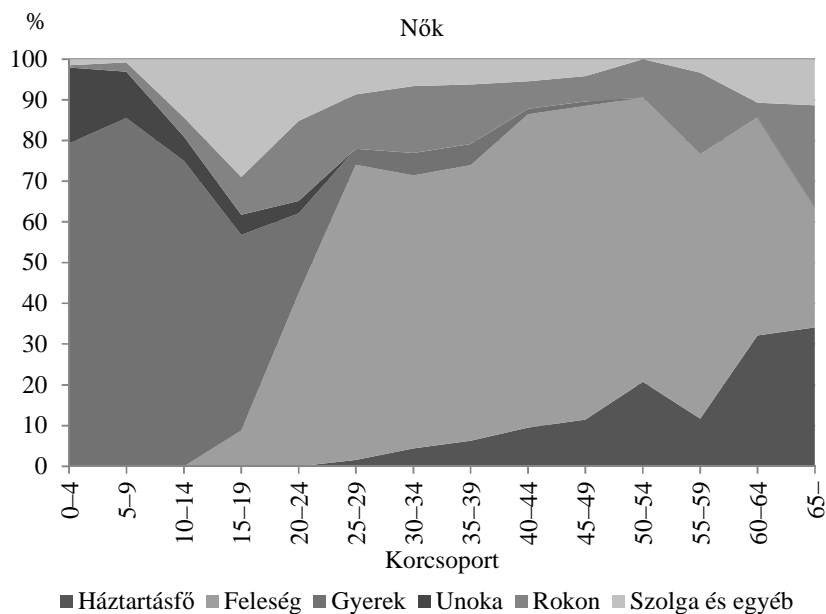
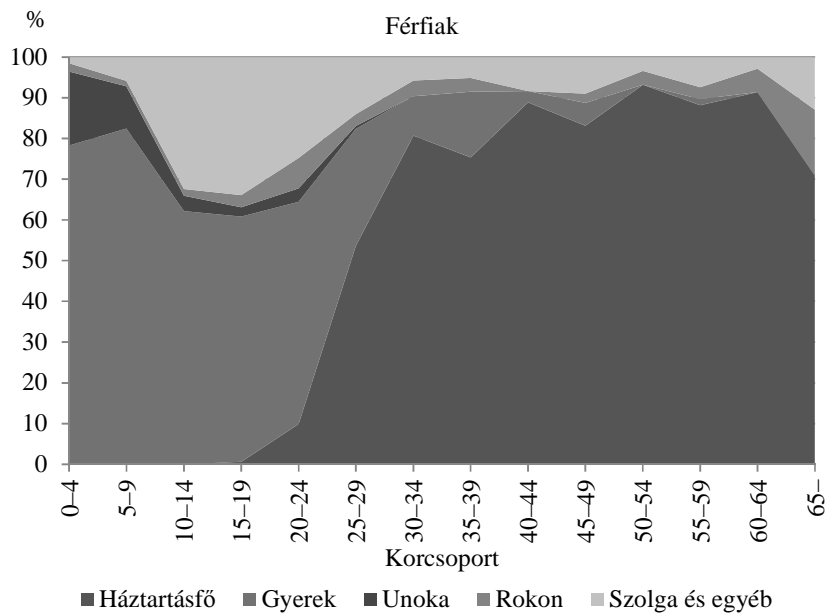
A településen zajló, családszerkezetet érintő változások jobb megismerése érdekében dinamizálhatjuk a népszámlálási adatokat, így rekonstruálva az összeírt lakosság adatai alapján azok feltételezett életciklusát. Az egyének életkoruk szerint rendszerezett háztartáson belül betöltött szerepét alapul véve feltételezhetjük, hogy a családban elfoglalt pozíciójukat illetően egy bizonyos életutat járnak be, ezt az alábbi grafikonok mutatják be nemek szerinti bontásban (*II. ábra*).²⁵

A férfiak életciklusát illetően megállapítható, hogy jellemzően 20 éves kortól kezdik el átvenni a háztartásfői pozíciót a családban, ezt megelőzően gyermekként, unokaként, szolgaként tűnnek fel a háztartásban, fiatal korukban eleynésző a rokonként élés jelensége. A nők már korábban, általában 15 éves kortól váltanak a gyermek státusból a feleségébe, majd a 30 éves kor feletti korosztályban figyelhető meg a feleség státus helyett fokozatosan megjelenő háztartásfői pozíció, amelyet az özvegyé válással magyarázhatunk. Az adatbázisba foglalt 659 háztartásfő közül 72 nő, vagyis ők adják az összes háztartásfő 10,9%-át. Családi állapotuk szerint 87,5%-ban özvegyek, vagyis a háztartásfő pozícióját betöltő férjük halála után örökölték meg a feladatot, hogy vezessék a családot. Erre utal a női háztartásfők 53,4 éves, magas átlagéletkora is. A nők körében a teljes életutat tekintve nagyobb arányú a rokonként élés jelensége, valamint mindkét nemnél megfigyelhető a fiatalkori szolgának állás. Az unokákat azért érdemes külön csoportként feltüntetni az életciklus vizsgálata során, mert a 20–25 éves korban is megfigyelhető unoka státus a többgenerációs családok meglétére hívja fel a figyelmet. A továbbiakban a többcsaládos együttélés mögött álló motivációkra, a fiatalkori szolgálatvállalás okaira és a család-, valamint az egyéni életciklus változásaira is keressük a magyarázatot.

²⁴ Ahogy a historiográfiai bevezetőben már említettük, Berkner ennél is konkrétan fogalmaz a kérdést illetően. Tételese végigvezeti, hogy a törzscsaládok dinamikájából eredően a ciklusuk egyik felében (mikor az örökös saját családjával és nyugdíjba vonult szüleivel él együtt) kiterjesztett családként jelennek meg, majd (a szülők halálával és a még nem házas gyermekeivel élő örökös) egyszerű, nukleáris családot formálnak, ezt követően (az új örökös megházasodásával) ismét kiterjesztett családos együttélésnek lehetünk tanúi, de mindegyik állapot egy családtípusnak, a törzscsaládnak különböző megjelenési formája. Az összképet az befolyásolja, hogy egy statikus állapotot rögzítő forrástípus (mint a népszámlálás) melyik fázisában írja össze az adott háztartást (Berkner 1972: 405–406).

²⁵ Sajnos az adatbázisban szereplő adatok nem elég nagy esetszámúak ahhoz, hogy nemek szerint még tovább bontsuk az adatokat, különböző foglalkozási vagy egyéb csoportokat kialakítva, az alapvető jellemzők azonban jól leolvashatók az ábrákról. Az életciklusok elemzésére lásd még: Faragó 2005, Pakot 2012.

II. A férfiak és nők feltételezett életciklusa, Mohács, 1869
The supposed life-cycles of men and women, Mohács, 1869

A fenti elemzések eredményeit eszközként, kiindulópontként lehet felhasználni a háztartás-kialakítási folyamatok mozgatórugóinak megismerésére. A Laslett-féle tipológia használatával kialakított csoportokat a továbbiakban a háztartásfő foglalkozása és életkora alapján vizsgáljuk meg, szem előtt tartva Berkner e módszerrel kapcsolatos kritikai megjegyzéseit.

Azt tehát már megállapítottuk, hogy a mohácsi háztartásokat a nukleáris családforma túlsúlya jellemzi. Ha figyelembe vesszük Laslett gondolatát a nukleáris család uralkodó voltáról, vagy Berkner családciklusokra vonatkozó következtetéseit, mely szerint a háztartások szerkezete a nukleáris és a kiterjesztett családformák között váltakozik, nem lehet meglepő a kiscsaládok dominanciáját igazoló eredmény. A cikluselméletet vizsgálatunk elemei közé építve kövessük nyomon, hogy sajátos mozgásuk folyamán mely családok jutnak el a többcsaládos háztartásformákba. Ha az összetett együttélési formákban összeírt háztartások vezetőinek foglalkozás szerinti megoszlását vizsgáljuk (5. táblázat), egyértelműen kirajzolódik, hogy leginkább a földműves családok háztartásainál figyelhető több generáció együttélése.

*5. A többcsaládos háztartások megoszlása a háztartásfő foglalkozása szerint
Distribution of the multiple families by the occupation of the household head*

	<i>N</i>	%
Önálló földműves	45	77,6
Önálló iparos, kereskedő	11	19,0
Munkás, napszámos	2	3,5
Összesen	58	100,0

A kutatások eredményei alapján a parasztcsaládok fejlődési ciklusában két főbb fázis különíthető el. Az első a bővülés időszaka, a gyermekek születésének periódusa, a második pedig a szétválás, a legidősebb gyermek házasságkötésével kezdődő korszak, melyet Nyugat-Európában a birtok és a háztartásfő-ség átadása vagy a fiatal pár önálló háztartás-kialakítása követett. Kelet-Közép-Európában azonban több forgatókönyv is létezett erre a periódusra: az egész család együtt maradhatott, közös gazdaságot kialakítva, néhányan különváltak, de az öröklési rendszer miatt legalább a háztartásfő haláláig általános volt, hogy még a házas gyermekek is a közös gazdálkodásban vettek részt (Pozsgai 2001: 270–271).

Pozsgai Torna megyében végzett, az 1857. és 1869. évi népszámlálások adataira támaszkodó kutatásai a következő eredményre vezettek: „A családciklus folyamán majd mindegyik háztartás »keresztülment« a törzscsalád, ill. az összetettebb családforma valamelyik típusának megfelelő »életszakaszon«” (Pozsgai 2001: 275). Ennek okai tehát az eddig ismertett logikai rendszer alapján a családi gazdaságok minél nagyobb arányú munkaerő-összpontosításá-

ban, minél jobb élethelyzetre való törekvésében találhatóak meg.²⁶ A földműveléssel foglalkozó családok alapvető érdeke volt, hogy minél nagyobb arányú munkaerő legyen a háztartásban, így érthető, hogy ők alkotják a többcsaládos háztartások több mint háromnegyedét.

Faragó megfigyelései szerint a családok újra és újra produkálják azokat az együttélési formákat, amelyeket a legcélszerűbbnek tartanak (Faragó 1997: 221). Az eddig leírt ciklikusságot, a többcsaládos együttélési formába való ismételt visszatérést nemcsak az bizonyítja, hogy ebben az együttélési formában jelentős többséget alkotnak a gazdálkodásból élők, hanem az is, hogy ha felcseréljük a vizsgálat szempontjait, és a földműveléssel foglalkozó családok válnak a megfigyelés alanyaivá, ők adják azt a csoportot, amely a Laslett-féle kategóriák mindegyikében nagy arányban megtalálható, a legegyszerűbbtől a legbonyolultabb háztartásrendszerig.

Vizsgáljuk meg a földműveléssel foglalkozó családok háztartásalakítási jellemzőit a háztartásfő életkora alapján, a Berkner által javasolt szintetikus kohorsz módszerrel.

*6. A földműves háztartásfők korcsoponkénti megoszlása
háztartásformák szerint
Distribution of the landowner household heads by age group
and household type*

<i>Laslett-féle háztartás- formák</i>	<i>Önálló földműves háztartásfő életkora</i>										<i>%</i>
	<i>20–24</i>	<i>25–29</i>	<i>30–34</i>	<i>35–39</i>	<i>40–44</i>	<i>45–49</i>	<i>50–54</i>	<i>55–59</i>	<i>60–</i>	<i>Összesen</i>	
1	0	0	0	0	0	0	0	1	2	3	2,8
2	0	0	0	0	0	0	0	2	0	2	1,8
3	0	2	6	5	7	9	4	4	3	40	36,7
4	1	2	2	2	1	2	0	1	8	19	17,4
5	0	0	0	1	1	4	11	15	13	45	41,3
Összesen	1	4	8	8	9	15	15	23	26	109	100,0
%	0,9	3,7	7,3	7,3	8,3	13,8	13,8	21,1	23,9	100,0	

Az adatok alapján kirajzolódik, hogy a földműveléssel foglalkozó családokban viszonylag későn történik meg a háztartás vezetésének átadása. A háztartásfők életkor szerinti megoszlását vizsgálva láthatjuk, hogy az életévekkel párhuzamosan növekszik a háztartásfők száma is, így a legtöbb háztartásfő a hatvanéves kor feletti korosztályban található. Emellett az is megfigyelhető, hogy minél idősebb egy földműves család feje, annál nagyobb az esélye, hogy összetett családos háztartásrendszerben él. Mindez alátámasztja az eddig leírtakat a földműves

²⁶ Erre a következtetésre jut Pakot Levente is két székelyföldi település családciklusainak vizsgálata során (Pakot 2012: 284–286).

családok feltételezett életciklusát illetően: a hatékony gazdálkodás érdekében a család együtt dolgozik az idős háztartásfő vezetése alatt, aki élete végéig megőrzi ezt a pozíciót.²⁷ A család bővülő ciklusa így a háztartásfő haláláig tarthat, ekkor a már idősebb korba érő fiai saját, megörökölt földjeiken kezdenek gazdálkodni, megalapítva önálló háztartásukat, elindítva egy új ciklust, amely az újabb bővülés időszakát indítja el.

Miben különbözik más foglalkozású csoportok háztartás-kialakítási stratégiája a parasztcsaládokétól? A népszámlálási ívek tanúsága szerint van még olyan foglalkozási csoport, amelyet egy feltűnően egységes minta jellemez. A különböző kereskedők, iparosok, mesterek többsége nukleáris családban élt, feleségével, gyermekeivel, de nagyarányú volt a jelenléte egy nem rokon – így a Laslett-tipológiával nem kimutatható – elemnek, a legényeknek, inasoknak, iparostanoncnak. A népszámlálásnál őket is a mester háztartásában írták össze, foglalkozásuk a háztartásfővel megegyező, foglalkozási viszonyuk tanulási folyamatuk aktuális fázisára utal. Ez a jelenség magyarázatot ad a férfiak életciklusában megfigyelhető, a fiatal korokra jellemző szolgának (jelen esetben tanoncnak, segédnek) állás jelenségére is. Az iparosok nukleáris családokba szerveződésének éppen ez a kulcsa: a mesterség megtanulásának folyamata. Már egészen fiatalon megtörténik az otthontól való elszakadás, a szakma megválasztása után elkezdnek tanulni egy mestertől, amely sokszor nem is a saját településükön történik – de szinte biztosan nem az apai házban –, és évekig tart. A mesterré válás után a saját egzisztenciát felépíteni képes férfi már nem költözik vissza családjához, hanem új háztartást alapít, így egy újabb nukleáris háztartás jön létre. Tehát az iparoscsaládok által leírt ciklus legtöbbször nukleáris családformából nukleáris családformába vezet, esetleg kiterjesztett családi együttélési formákkal tarkított periódusokkal.²⁸

Mindezt alátámasztja az iparral és kereskedelemmel foglalkozó háztartásfők életkor és háztartástípus szerinti vizsgálata (7. táblázat), amely megmutatja, hogy körükben a nukleáris család az uralkodó együttélési forma, míg a többcsaládos forma marginálisnak tekinthető. A háztartások vezetőinek kormegoszlása változatos, az iparos, kereskedő családfők között nagy arányban találunk fiatalabbakat is, ellentétben a földműves háztartásfők adataival.

²⁷ A földműveseknél tapasztalható háztartásfői pozíció életem át való megőrzését bizonyítja az is, hogy az individuális adatok alapján egyetlen olyan esetre van példa, mikor a földműveléssel foglalkozó apát a földműves gyermeke háztartásában, mint annak segédjét írták össze.

²⁸ A kézművesek háztartásfővé válását illetően részletesebben lásd Faragó miskolci adatok alapján elkészített feltételezett kézműves-életciklusát (Faragó 2005: 420).

7. Az iparos és kereskedő háztartásfők korcsoponkénti megoszlása
háztartásformák szerint

*Distribution of the artisan and merchant household heads
by age group and household type*

Laslett-féle háztartás- formák	Iparos és kereskedő háztartásfő életkora										%
	20–24	25–29	30–34	35–39	40–44	45–49	50–54	55–59	60–	Összesen	
1	0	3	1	1	2	0	1	3	4	15	4,2
2	1	1	1	0	1	0	1	0	2	7	2,0
3	6	47	47	47	33	36	24	19	29	288	81,6
4	1	1	3	10	3	5	4	3	2	32	9,1
5	0	0	0	0	1	1	1	3	5	11	3,1
Összesen	8	52	52	58	40	42	31	28	42	353	100,0
%	2,3	14,7	14,7	16,4	11,3	11,9	8,8	7,9	11,9	100,0	

Ha megvizsgáljuk azokat a még szüleik háztartásában élő gyerekeket, fiatal felnőtteket, akik már saját foglalkozással rendelkeztek vagy az összeírás során már feltüntették, milyen szakmát tanulnak, akkor azt is megfigyelhetjük, hogy a földműveléssel, iparral és kereskedelemmel foglalkozó családok körében jellemző, hogy a gyermekek a háztartásfő foglalkozásának megfelelő szakmát választanak.

8. A háztartásokban élő gyermekek foglalkozása
a háztartásfő foglalkozásához hasonlítva

*Occupation of the children living in the households compared
to the occupation of the household heads*

A háztartásfő foglalkozása	Megegyező foglalkozás		Eltérő foglalkozás	
	N	%	N	%
Értelmiségi	2	40,0	3	60,0
Önálló földműves	96	98,0	2	2,0
Önálló iparos, kereskedő	136	86,6	21	13,4
Iparostanonc, segéd	5	100,0	0	0,0
Munkás, napszámos	19	48,7	20	51,3

A földművesek csoportja ráadásul zártnak is tekinthető, egyetlen más foglalkozású háztartásfő gyermeke sem kezdett el földművesként dolgozni. Mindennek racionális okai vannak, de azért fontos mindezt hangsúlyozni, mert e családon belüli foglalkozásbeli homogenitás is tovább erősíti a ciklusok megletétét és azok hasonló módon való ismétlődését.

A fenti elemzések eredményei rendkívül jól példázzák, hogy a társadalmi szerveződés alapjai bonyolult, egymással szoros összefüggésben lévő tényezők

együttes hatására alakulnak ki. Az eredmények alapján az alábbi következtetés vonható le: a mohácsi háztartások kialakításában az egyik legerőteljesebb tényező a foglalkozás szerinti megoszlás, hiszen az ekkor még jelentős gazdasági szereppel bíró együttélési formák célja érthető okokból a minél hatékonyabb működés biztosítása volt. Ezt a különböző gazdasági ágazatokban dolgozó családok más és más szerkezetű és nagyságú háztartások kialakításával érték el.

A háztartások peremén: az idősek helyzete

A háztartások szerkezetének elemzésével képet alkothattunk a különböző együttélési formák rendszereiről. Vizsgáljuk meg röviden, mi történik akkor, ha bizonyos egyének ennek a rendszernek a „peremére” kerülnek.

Az idősek helyzetének kérdésére Faragó alábbi megállapítása hívja fel a figyelmünket: „A 18. század közepére vonatkozóan – igaz, adataink csak öt falu népességén alapulnak – azt tapasztaljuk, hogy a magányos idős ember szinte ismeretlen fogalom: több száz háztartás között mindössze egyetlen egyedül élő, 60 év feletti özvegy nőt írtak össze, férfit pedig egyet sem. Az idős emberek legnagyobbbrészt gyermekeikkel, néhány esetben házastársukkal élnek, sőt a férfiak közel 90%-a az együtt élő csoport vezetője, háztartásfő” (Faragó 2011: 43).

Két rendkívül lényeges szempont tűnik fel, melyekre az idősek pozíciójának elemzése során érdemes fókuszálni. Az első, hogy milyen mértékben volt jellemző a korosodó emberek különélése, milyen gyakran találhatók meg egyedül egy háztartásban. A második vizsgálati elem a háztartásfőiség elterjedtsége körükben. Igaz-e egy évszázaddal később Mohácsra nézve az a megállapítás, amelyet ezt illetően Faragó tett a 18. századi falusi népesség adatai alapján?

A Laslett-tipológia kapcsán megállapítottuk, hogy az egyedülálló háztartások nem jelentettek valóban egyedül élő embereket. A felvételi ívek tanúsága szerint ezek minden alkalommal egy ház különböző lakófeleinek, vagyis háztartásainak részét képezték, ahol mellettük még legalább egy háztartás található.

A feldolgozott adatok szerint 30 özvegy férfi és nő volt, akiket külön háztartásba soroltak, átlagéletkoruk 59,5 év, egyharmaduk él saját vagyonából, házbérletből vagy alamizsnából, nagyobb részük még dolgozik. A háztartásukban egyedül élő özvegyek az adatbázisba foglalt népesség 1%-át teszik ki, az 50 évesnél idősebb korosztály tagjai családi állapotra való tekintet nélkül a vizsgált populáció 13,4%-át adták, melyből az özvegy családi állapotúak aránya 4%. Vagyis az idős özvegyek háromnegyede családjával, rokonaival élt egy háztartásban. Nem találunk – Magyarországra az eddigi vizsgálatok fényében nem is jellemző – olyan együttélési formát, mikor egy idős ember egy szolgálóval, szolgálóval élt együtt, és ketten alkottak egy háztartást, így biztosítva azt, hogy a koros ember ne maradjon magára, és legyen segítségére a háztartás vezetésében.

Fontos látni, hogy a 19. század második felében még nem alakult ki a szociális háló, így az idősekről való gondoskodás a család feladata volt, amelyet a felvételi ívek tanúsága szerint el is látott, hiszen az özvegy idősek mindössze egynegyede alkotott önálló háztartást, és ők sem voltak teljesen magukra hagyva. Ennek oka azonban nemcsak abban gyökerezik, hogy a család magára vállalta a korosodók ellátását, hanem abban a hagyomány- és szokásrendszerben is, hogy sokan életük végéig keresőként, sőt háztartásfőként funkcionáltak a családjukban. Ahogy láttuk, a mezőgazdasággal foglalkozó réteg tagjai a háztartásfő státust életük végéig megőrizték, ami nemcsak a munka jellegéből fakadt, hanem az öröklési rendszerre is visszavezethető. Husz Ildikó kutatása során megállapította, hogy az örökösödés kérdése szintén háztartásszerkezetet befolyásoló tényezőnek tekinthető, a – főként német nemzetiségűekre jellemző – törzsöröklési rendszer a nukleáris családok kialakításának kedvez, hiszen egy testvér örököl, a többiek elhagyják a házat és a kompenzációként kapott pénzből új háztartást alakítanak ki. Ezzel szemben az osztó örökösödés, amely a Magyarországon élő népcsoportokat általában jellemezte, ráadásul 1840-ben törvénybe is iktatták,²⁹ a többcsaládos, bonyolultabb szerkezetű együttélési formák létrejöttéhez vezetett, hiszen a testvérek a családfő haláláig általában együtt maradtak és közösen gazdálkodtak a földön (Husz 2002: 89, 115–116).³⁰

Az idősek helyzetét illetően a következő konklúziók vonhatók le: a korosodó emberek nem maradtak egyedül, nemcsak azért, mert nem volt olyan, jóléti állam által kidolgozott rendszer, amely ezt lehetővé tette volna, hanem azért sem, mert sok esetben életük végéig ők maguk maradtak a háztartás vezetői. Ezt részben az öröklési rendszer is magyarázza, nyilvánvalóan főleg a paraszti családok esetében. Az idős emberek tehát még ha egyedül is éltek háztartásukban, akkor sem maradtak teljesen egyedül, és jellemzően a családjuk gondoskodott róluk, velük éltek akkor is, ha már nem voltak alkalmasak a háztartásfői pozíció betöltésére.

²⁹ 1840. évi VIII. törvénycikk: A jobbágyok örökösödéséről. <http://1000ev.hu/index.php?a=3&param=5204>.

³⁰ A vizsgálat során az is bebizonyosodott, hogy a különböző öröklési formák alkalmazkodtak a reális gazdasági helyzethez, és az osztó örökösödés negyedteleknyi birtoknagyság után nem működött tovább, különben olyan apró birtokok alakultak volna ki, amelyek már nem biztosították volna a család megélhetését. Így egyféle kulturális hatás is érvényesült a német és más etnikumú csoportok között, akik a németek törzsöröklési rendszerét vették át, amikor a gazdasági lehetőségek már ezt az öröklési formát tették sikeresebbé. A kulturális csere a másik irányba is hatott, a németek korábban házasodtak, mint az körükben szokásos volt, ezt az ezen a téren a keleti mintát követő többi magyarországi etnikumtól vették át (Husz 2002: 127–128). Faragó szerint is a németekre volt jellemző a háztartásfői pozíció korai átadása, míg a közép-európai és balkáni eredetű közösségekben a háztartásfők az idősebb generációhoz tartoznak. A németeknél megfigyelhető „visszavonulás” miatt körükben már 40 év körül nagy arányban átveszik a háztartás vezetését, míg más nemzetiségű családoknál ez legkorábban 40 és 50 éves kor között fordul elő, de nagy számban találhatunk 60 év felettieket is ebben a pozícióban (Faragó 2011: 82–85).

A nem rokon elemek – szolgák, szolgálók, inasok, tanoncok

Végül vizsgáljuk meg a háztartás azon elemeit, akik nem tartoztak a családhoz, de fontos szerepet tölthettek be az együtt élők közösségében. Ezek a nem rokon elemek két nagyobb csoportra bonthatók: egyrészt a szolgálatba álló nők és férfiak, akik a család mellett mezőgazdasági, háztartási vagy egyéb feladatokat láttak el, másrészt az iparos és kereskedő mesterek mellé szegődő inasok, tanoncok, akik az adott foglalkozás elsajátítása céljából meghatározott ideig a mester háztartásának részét alkották, mellette dolgoztak.

A szolgának állás jelensége már Hajnal elméletében is fontos szerepet játszott, hiszen az általa kialakított két minta közötti különbségek egyik sarkalatos pontját képezte, hogy milyen arányú a szolgálók jelenléte a társadalomban. A nyugati mintát a keletitől többek között az különböztette meg, hogy nyugaton magas volt a szolgálatot vállalók aránya, míg Hajnal szerint keleten ez a szokás nem gyökerezett meg. Nyugaton 6–10% közé becsülte a szolgálók arányát, akik átmenetileg, nem házas családi állapotban vállalták ezt az alkalmazotti státust (Hajnal 1982: 473). Laslett tipológiájában viszont egyáltalán nem jelent meg a háztartásban élő szolga mint típusképző elem, hiszen az angliai adatokra épülő klasszifikáció feltételezte, hogy a szolgálatot vállalók mind nőtlenek vagy hajadonok, így jelenlétük nem befolyásolta a háztartás szerkezetét (Laslett 1972: 31–32).

A kelet-közép-európai országok forrásai alapján végzett kutatások azonban mindkét, a szolgálókkal kapcsolatos elképzelést illetően kételyeket fogalmaztak meg. A magyar adatok azt bizonyítják, hogy a szolgálatvállalás Magyarországon is viszonylag nagyarányú és alapvető jellemzőiben a Hajnal nyugati mintájában megadottaknak felel meg. Faragó szerint azonban a forrásokkal van egy alapvető probléma, hiszen azokból nem lehet teljes bizonyossággal megmondani, hogy életciklus-szolgásról van-e szó, vagy a szolgálatvállalás, ahogy például a házatlan zsellérekénél, az ilyen státusú emberek megélhetési formája (Faragó 2001: 34).³¹

A háztartásszerkezet vizsgálata során tehát a szolgák, szolgálók nem hagyhatóak figyelmen kívül, hiszen nemcsak egyedülálló vállalhattak ilyen szerepet, hanem egész családok is. Azt illetően, hogy a szolgálatot vállaló családokat az őket alkalmazó háztartás részének kell-e tekinteni, megoszlanak a vélemények. Emiatt érdemes megvizsgálni a nem rokon elemek helyzetét a mohácsi források alapján.

A szolgálatot vállalók között több szempontból is különbséget lehet tenni. A felvételi ívek alapján elkülöníthetők a főként a mezőgazdaságban alkalmazott, idegen munkaerőként megjelenő szolgák és az iparosmesterek mellett tanuló segédek, tanoncok. Emellett a módosabb családoknál egészen kis számban

³¹ Faragó megállapítja, hogy a magyarországi szolgák aránya 6% felett van, Benda keszthelyi vizsgálata szerint a lakosság 10%-át teszik ki (Benda 2008: 175).

kocsisokat is találhatunk. Nagyobb arányban találunk nőket a háztartásokban cselédként, háztartási segédként. E csoportok életkori sajátosságai és családi állapotuk szerint is különböző adatokkal jellemezhetők, vagyis, hogy fiatalon, egyedülállóként vállalnak-e szolgálatot, amellyel az önálló egzisztencia kialakítását kívánják megalapozni, vagy idősebb korukban, családjukkal, de legálábbis nő, férjes családi állapotban találhatók meg különböző háztartásoknál.³²

9. Iparossegédek, tanoncok, szolgák és szolgálók demográfiai jellemzői
Demographic characteristics of journeymen, apprentices, servants and maids

	<i>Iparossegéd, tanonc (férfi)</i>		<i>Szolga (férfi)</i>		<i>Szolgáló (nő)</i>	
	<i>N</i>	<i>%</i>	<i>N</i>	<i>%</i>	<i>N</i>	<i>%</i>
Átlagéletkor	21,3		33,9		21,9	
Hajadon/nőtlen	147	82,6	26	55,3	99	86,1
Házass, elvált, özvegy	31	17,4	21	44,7	16	13,9
Helybeli	73	41,0	17	36,2	39	33,9
Idegen	105	59,0	30	63,8	76	66,1
N	178	100,0	47	100,0	115	100,0

A mohácsi adatok alapján a férfi szolgák nagyobbik része mezőgazdasági szolgálatot teljesített, 25,5%-uk kocsisként dolgozott. Kicsivel több mint felük nőtelen családi állapotú, míg 44,7%-ban házasok vagy valaha házasok voltak.³³ A szolgák jóval idősebbek voltak mind a szolgálóknál, mind a tanoncoknál, átlagéletkoruk több mint 10 évvel meghaladta a másik két csoportét. Azok a férfiak, akik iparosok mellett dolgoztak, 82,58%-ban nőtlenek, sokszor olyan fiatalok, hogy a népszámlálók be sem írták családi állapotukat, hiszen ez magától értetődő volt. Látható tehát, hogy a nem rokon népesség összetételét is befolyásolta a háztartásfő foglalkozása, hiszen ez az ő egyéni életciklusukra is hatással volt. A mezőgazdaságban alkalmazott idegen munkaerőt illetően valóban nehéz megállapítani, alkalmi vagy állandó-e a munkavállalásuk, hiszen ennek a

³² A kérdések megválaszolását nehezíti, hogy az országon belül sem egyöntetű a kép, hiszen a nyugati területeken jellemzőbb a szolgálatvállalás, itt 6–10%-ra tehető az arányuk. Ennek alapján kijelenthető, hogy itt a parasztgazdaságok döntő többségében alkalmaztak szolgákat. Ezzel szemben a délkeleti országrészben alig található szolganépesség (Faragó 2001: 36–37). Pakot kutatásai szerint Székelyföld havasalji falvaira a szolgák szinte teljes hiánya a jellemző (Pakot 2012: 283).

³³ Fontos megemlíteni, hogy habár családi állapotuk szerint nősek, a családjuk nincs feltüntetve abban a háztartásban, ahol a háztartásfők szolgaként dolgoznak. Ez utalhat arra, hogy habár nem életciklus jelleggel vállaltak munkát, hanem feltehetően hosszabb távon dolgoztak szolgálóként, mégsem alkottak közös háztartást munkaadójukkal, a szolgák saját családjá külön élhetett.

csoportnak igen vegyes a korbéli és a családi állapot szerinti összetétele. A mesterek mellett dolgozó segédek, tanoncok egyértelműen a fiatal, nőtlen korosztályból kerülnek ki. Az összeírásakor rögzített életszakaszukban még a háztartás alapítása és a munkavállalás előtti időszakukban vannak.

A női szolgálók többsége hajadon, 86,1%-os arányuk mellett özvegyek találhatók még nagyobb számban köztük, és néhány elvált, illetve férjétől külön élő nő. Látható, hogy a nők szolgálatvállalása inkább volt életciklus jellegű, mint a férfi szolgálóké, ráadásul a mezőváros vonzotta is ezeket a hajadonokat, akik munkát szerettek volna találni. Egyetlen olyan szolgáló volt, aki gyerekeivel együtt élt munkaadója háztartásában. Szintén egy iparossegédet írtak össze feleségével és gyermekével együtt a mester háztartásában, de ez a két eset a források szerint ritka kivételnek tekinthető. A mohácsi adatok alapján tehát nem tűnik úgy, hogy a családos szolgálatba állás jelensége jellemző lenne.

A férfi és női szolgálók, segédek, tanoncok vonatkozásában érdemes megvizsgálni, mennyire volt jellemző, hogy más városból érkeztek, vagy inkább a településen belül fedezhető-e fel a más házához szegődés jelensége. Az idegenek aránya mindhárom csoportnál 58 és 66% közötti, vagyis ez a réteg viszonylag mobilnak mondható.³⁴

Faragó korrelációvizsgálatai megállapították, hogy a családszerkezet és a szolgaság között nincs tényleges kapcsolat, vagyis a szolgatartás Magyarországon többé-kevésbé a háztartástípusoktól független jelenségnek látszik (Faragó 2011: 43, 47). Ahogy az eddigi ismeretek tükrözik, a szolgálók alkalmazása egyrészt a család gazdasági helyzetétől, a családfő foglalkozásától, másrészt a munkaerő-szükségétől függött, nem attól, hogy egyszerű vagy összetett volt az adott háztartás. A mohácsi adatok ezt látszanak alátámasztani. Főként a női cselédek és a kocsisok esetében figyelhető meg a szolgálók presztízsjelentősége, őket inkább a tehetősebb családok alkalmazták, míg a mezőgazdaságban szolgaként dolgozó férfiak jelenléte esetlegesnek mondható. Nem úgy az iparossegédek, tanoncok esetében, akik hozzájárultak a mester háztartásának munkaerő-növeléséhez, és a szakma elsajátítása saját életciklusuknak is szerves részét képezte.

Összegzés

A mohácsi felvételi ívek elemzése során a háztartásszerkezetek kialakítása mögött álló motivációk vizsgálatára esett a hangsúly. A történeti demográfia különböző szempontjainak és módszereinek felhasználása mellett a nemzetközi elméletekre, azok kritikáira és a magyar kutatások eredményeire reflektálva egy

³⁴ Husz vizsgálatai szerint Zsámbékon egy-két házas kocsistól eltekintve a fiatalabb korosztályra volt jellemző a szolga státus. Őket főként a plébános, az uradalmi tisztak, a módosabb jobbágyok alkalmazták, a kevésbé tehető rétegeknél csak átmeneti jelleggel, munkaerőhiány miatt találhatók nem rokon elemek (Husz 2002: 73).

olyan mikrodemográfiai elemzést készítettünk el, amely egyrészt a kutatások jelenlegi irányvonalába kapcsolódik, a mezővárosi elemzések sorát kívánja bővíteni, másrészt Mohács történetének megismeréséhez is hozzájárul.

A háztartásszerkezetek statikus vizsgálata során kiderült, hogy döntő többségben nukleáris együttélési formák találhatók meg a településen. Ezt az eredményt azonban össze kellett hangolni a családi ciklusokkal, vagyis figyelembe kellett venni, hogy a pillanatfelvétel eredményei önmagukban nem elemezhetők. Így vált érthetővé, hogy a foglalkozási szerkezet milyen jelentős hatást gyakorol az együttélési formák kialakítására, hiszen a társadalmi, gazdasági, kulturális alapegységként funkcionáló háztartások arra törekedtek, hogy működésük minél hatékonyabb legyen, amit a különböző gazdasági ágakban dolgozók különböző módon értek el.

Az eredmények és az eddigi kutatások azonban arra is felhívták a figyelmet, hogy a családstruktúrák kialakítása mögött álló motivációkat nem lehet egyetlen tényezőtől függővé tenni, hiszen már a nagy, nemzetközi hatást gyakoroló elméletek egyik legnagyobb hibája is ebben rejlett. A háztartások olyan elemi, ugyanakkor bonyolult rendszerek, amelyek érzékenyen reagálnak a társadalmi, gazdasági és demográfiai változásokra,³⁵ így működésüket csak lokális szinten lehet részletekbe menően megfigyelni.³⁶

A mohácsi felvételi ívek alapján megrajzolható kép is összetett, egymással szoros kölcsönhatásban álló tényezők sokaságát jelenítette meg. A háztartásszerkezetekre a legjelentősebb hatást a foglalkozás szerinti összetétel gyakorolta, amely egyrészt kölcsönhatásban állt az örökösödési rendszerrel, így befolyásolva a földműveléssel foglalkozó családok lehetőségeit. De a háztartásfő foglalkozása hatással volt a háztartásban élő nem rokon elemek arányára is: míg a földműves családok kis arányban alkalmaztak szolgát, mert a munkaerőt a családtagok együttélésével, többcsaládos háztartásrendszerek kialakításával biztosították, addig az iparos, kereskedő háztartásfők mellett nagy számban találhatunk segédeket, tanoncokat, akik amellet, hogy elsajátították a szakmát és saját jövőbeli életüket kívánták megalapozni, a mester háztartásának népét adták, annak munkaerejét növelték.

Fontos ugyanakkor tudatosítani azt is, hogy az esetleges túlnépesedés, gazdasági vagy demográfiai válságok olyan előre nem látható és kiszámíthatatlan hatással bíró tényezők, amelyek szintén befolyásolják az együttélési formákat. Mindezek alaposabb megismeréséhez és megértéséhez van szükség az ilyen jellegű, mikroszintű vizsgálatokra.

³⁵ A háztartások kialakítására ható különböző tényezőket részletesen lásd Faragó 2011: 85–87.

³⁶ Mindemellett Faragó a következőket állapítja meg: „[...] nem tudjuk még mérni a különböző kulturális tényezők (a felekezeti és etnikai összetétel, avagy a helyi házasodási és örökösödési szokások) hatását, és nem tudjuk kiküszöbölni a társadalomszerkezet regionális különbözőségéből adódó hatásokat sem” (Faragó 2011: 44).

FORRÁSOK

Levéltári források:

- BML IV. 262. b: Baranya Megyei Levéltár, Baranya vármegye alispánjának iratai. 1869. évi népszámlálás. IV. 262. b.
- BML XV. 3. c: Baranya Megyei Levéltár, Mohács város kataszteri térképe, 1865. XV. 3. c. 443.
- BML V. 42. d: Baranya Megyei Levéltár, Mohács város tanácsának iratai, 1869. évi népesség és háziállatok összeírása V. 42. d. 600-1000.

Nyomtatott források:

- Népszámlálás 1870: A Magyar Korona országaiban az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei a hasznos állatok kimutatásával együtt. Budapest, 1871.

IRODALOM

- Andorka Rudolf 2001: *Gyermek, család, történelem. Történeti demográfiai tanulmányok*. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság, Századvég Kiadó, Budapest.
- Benda Gyula 2006: A magyarországi családrekonstrukciós vizsgálatok mérlege. In Benda Gyula: *Társadalomtörténeti tanulmányok*. Osiris Kiadó, Budapest, 67–76.
- Benda Gyula 2008: *Zsellérből polgár. Keszthely társadalma, 1740–1849*. L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- Berkner, Lutz K. 1972: The Stem Family and the Developmental Cycle and the Peasant Household: An Eighteenth-Century Austrian Example. *The American Historical Review*, 77(2), 398–418.
- Faragó Tamás 1997: Család és háztartás Magyarországon a 18. században. In Kovacsics József (szerk.): *Magyarország történeti demográfiája (896–1995). Millecentenáriumi előadások*. Központi Statisztikai Hivatal, Magyar Tudományos Akadémia Demográfiai Bizottsága és Történeti Demográfiai Albizottsága, Budapest, 217–239.
- Faragó Tamás 2000: Miskolc város népessége a 18. század eleje és a 19. század közepe között. In Faragó Tamás (szerk.): *Miskolc története III/1. 1702–1847*. BAZ Megyei Levéltár, Miskolc, 151–272.
- Faragó Tamás 2001: Különböző háztartás-keletkezési rendszerek egy országon belül – Változatok John Hajnal tézisére. In Faragó Tamás – Óri Péter (szerk.): *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyv*. KSH NKI, Budapest, 19–63.

- Faragó Tamás 2005: Életciklusok és családmodellek egy magyarországi városban a 18–19. században. *Demográfia*, 48(4), 415–435.
- Faragó Tamás 2008: A magyarországi történeti demográfiai kutatás vázlatos története I. A kezdetektől 1945-ig. In Faragó Tamás – Öri Péter (szerk.): *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyv 2006–2008*. KSH NKI, Budapest, 5–40.
- Faragó Tamás 2011: *Bevezetés a történeti demográfiába*. I. kötet. Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest.
http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0010_2A_09_Farago_Tamas_Bevezetes_a_torteneti_demografiaba/adatok.html. Letöltve: 2014. 01. 27.
- Faragó Tamás 2012: *Historical Demography in Hungary: A History of Research*. Working Papers on Population, Family and Welfare 16. HCSO Demographic Research Institute, Budapest.
- Gyáni Gábor – Kövér György 2006: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Hajnal, John 1965: European marriage patterns in perspective. In Glass, David V. – Eversley, David E. C. (eds): *Population in history. Essays in historical demography*. Edward Arnold, London, 101–143.
- Hajnal, John 1982: Two kinds of preindustrial household formation system. *Population and Development Review*, 8(3), 449–494.
- Husz Ildikó 2002: *Család és társadalmi reprodukció a 19. században. Történeti-szociológiai tanulmány egy Buda környéki mezőváros társadalmáról a családstruktúra változásának tükrében*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Kardhordó Kálmán 1976: Mohács mezőváros gazdasági és népességi viszonyai a XIX. század első felében. In Szita László (szerk.): *Baranyai Helytörténetírás, 1976*. Baranya Megyei Levéltár, Pécs, 121–151.
- Katus László 2009: *A modern Magyarország születése. Magyarország története 1711–1914*. Pécsi Történettudományért Kulturális Egyesület, Pécs.
- Kuti István (szerk.) 1988: *Várostörténeti füzetek 3. Mohács ipartörténetének vázlata*. Mohácsi Városszépítő és Városvédő Egyesület, Mohács.
- Laslett, Peter 1970: The comparative history of household and family. *Journal in Social History*, 4(1), 75–87.
- Laslett, Peter 1972: Introduction: The history of the family. In Laslett, Peter – Wall, Richard (eds): *Household and family in past time*. Cambridge University Press, Cambridge, 1–89.
- Melegh Attila 2000: *Kiskunhalas népesedéstörténete a 17. század végétől a 20. század elejéig*. KSH NKI Kutatási Jelentések 65. KSH NKI, Budapest.
- Nagy Imre Gábor 1993: Az újránepesült város. Népesség, társadalom, igazgatás Mohácson 1918-ig. In Ódor Imre (szerk.): *Tanulmányok Mohács történetéből. A település fennállásának 900. évfordulójára*. Mohácsi Városvédő Egyesület, Mohács, 129–176.
- Öri Péter 2005: Kiskunhalas népessége 1869-ben. In Ö. Kovács József – Szakál Aurél (szerk.): *Kiskunhalas története 3. Tanulmányok Kiskunhalasról a 19.*

- század közepétől a 20. század közepéig*. Kiskunhalas Város Önkormányzata, Kiskunhalas, 269–292.
- Őri Péter 2007: Család és házasodás a 18–19. századi Magyarországon. Pest-Pilis-Solt-(Kiskun) megye, 1774–1900. *Korall*, 8(30), 61–98.
- Őri Péter 2012: Magyarország társadalma 1869-ben. A Mosaic-projekt magyarországi adatbázisa. *Demográfia*, 55(4), 292–295.
- Pakot Levente 2012: Családok és háztartások két székelyföldi településen a 19. század második felében. *Demográfia*, 55(4), 268–291.
- Pakot Levente 2013: *Nemek és nemzedékek. Demográfiai reprodukció a 19. századi Székelyföldön*. KSH NKI Kutatási Jelentések 95. KSH NKI, Budapest.
- Pozsgai Péter 2001: Család- és háztartásciklusok vizsgálatának eredményei a történeti demográfiai kutatásokban. In Faragó Tamás – Őri Péter (szerk.): *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyv*. KSH NKI, Budapest, 265–279.
- Thirring Lajos 1983: *Az 1869–1980. évi népszámlálások története és jellemzői. I. rész (1869–1910)*. KSH, Budapest.

HOUSEHOLD-RECONSTRUCTION IN MOHÁCS BASED ON THE INDIVIDUAL DATA OF CENSUS 1869

Abstract

This paper analyses the individual data of census 1869 from the town of Mohács and gives an overview of the household structure and its determinants. The present study concentrates on the interpretation of the socio-occupational differences in household structure. The reconstruction of the co-residential forms has been based on Peter Laslett's household typology. Family dynamics have been demonstrated by using Lutz Berkner's synthetic cohort method, where social differences have also been stressed.

The results of the household reconstruction have proved that simple family households were dominant in the town during the studied period. At the same time, analysis by the age of household heads shows that the occupation of heads considerably affected the type of co-residence since households, functioning as the basic economic and cultural units of societies, intended to work as effectively as possible and it was reached by different socio-occupational groups in very different ways. More generations lived together mostly in landowners' households because of the higher labour-force demand of these households. This was ensured in most of the cases by the co-residence of family members creating multiple family households. In contrast to the farmers' households, the dominance of the simple household type was characteristic of artisans and small traders. It did not necessarily mean small household size since in these households a great number of apprentices and journeymen lived beside the family members, who increased the production capacity of the masters' households by learning and practicing the profession.